

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ И ВЕРХНЕГО ПРУТА В XII-XV СТ. И ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ

В статті, на основі даних археології, розглядаються актуальні питання вивчення економічного розвитку регіону Середнього Подністров'я і Верхнього Пруту в XII-XV ст. Виділяються внутрішні фактори, які показують економічну динаміку регіону. В указаний час в господарстві регіону відбувся перехід до плужного землеробства, використання пари і двох (трьох) повних сільських оборотів. Велику роль відіграє процес початкової урбанізації, а також масштабне фортифікаційне будівництво. Революційний характер також відіграло розповсюдження в обігу грошових одиниць (монет).

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Верхній Прут, економічний розвиток, плужне землеробство, рання урбанізація, монетний обіг.

Using the comprehensive archaeological data, the article discusses current issues of economic development in the region of the Middle Dniester and Upper Prut in the XII-XV centuries. Author examines internal factors that determine historical economic dynamics of the region. At the time discussed economy of the region showed a transition to plow farming, the use of land fallow and two(or three)-field system. An important economic role played the process of initial urbanization and large-scale fortification. The revolutionary character had development of coin currency circulation.

Key words: Middle Dniester, Upper Prut, economic development, plow agriculture, early urbanization, monetary circulation.

Регіон Середнього Подністров'я і Верхнього Прута в розглядаваний історичний період XII-XV ст. входив в склад земель Пониззя, которое, политически будучи частью Галицкого, а, затем, Галицко-Волынского княжеств, имело особый статус и свою столицу Бакоту. В XIV – XV ст. регион исчезает с политической карты. Долгое время земли русинского Пониззя не привлекали пристального внимания историков, которые сосредотачивались на жизни ведущих политических центров Древнерусского государства. Негативную роль играл и дефицит источников, в особенности, письменных, что создавало дополнительный эффект слабой “видимости” региона в политической, культурной и хозяйственной жизни Руси. Важное и военно-политическое и экономическое значение земель Пониззя не подлежит сомнению. Во времена Киевской Руси и Галицко-Волынского княжества здесь находились крайние рубежи государства и проходили границы с половецкой степью и Венгерским королевством. Регион являлся перекрёстком, где осуществлялось взаимодействие западных земель Русского государства с Балканским полуостровом, южными землями Причерноморья и Крыма, восточноевропейскими государствами. На территории этих русинских земель был расположен важный в хозяйственно-экономическом отношении перекрёсток торговых путей.

Перечисленная совокупность обстоятельств делает важным изучение экономической истории Среднего Подністров'я и Верхнього Прута в XII-XV ст. как торгового узла; при этом интересным является выделение факторов внутренней динамики его хозяйственного развития.

Систематические археологические исследования последних десятилетий позволяют восполнить недостаток письменных источников, выявив и уточнив факты, касающиеся хозяйственной жизни местного населения. В результате трудов многочисленных археологических экспедиций были найдены и локализованы городища и поселения, относящиеся к рассматриваемой эпохе, собран богатый материал о предметах быта, жилищах, хозяйственных постройках. В настоящее время на территории Среднего Подністров'я и Верхнього Прута выявлены более 460 археологических комплексов XII - XV в., представленных поселениями, городищами, курганными и бескурганными могильниками, феодальными центрами, христианскими и языческими культовыми объектами, пещерными монастырями икладами.

Вопросы, относящиеся к исследованию хозяйства, экономики и быта русинского населения региона Среднего Подністров'я и Верхнього Прута так или иначе затрагиваются в широком круге исторических работ. Среди исследователей конца XIX – начала XX ст. безусловно следует выделить В. Б. Антоновича, с его курсом лекций “История Галицкой Руси”, М. П. Дашкевича, М. В. Молчановского, М. С. Грушевского, Е. И. Сидинского. М. П. Молчановский, в частности, одним из первых даёт обобщение исторических данных о жизни Пониззя, опираясь на летописные источники в своём труде “Очерк известий о Подольской земле до 1434 года” (1885).

В XX ст. исследования по истории края были продолжены в трудах Б. А. Тимошука, И. С. Винокура, А. М. Приходнюка, Н. Б. Петрова, В. И. Якубовского, С. Е. Баженова, П. А. Горишного, Н. Ф. Котляра, В. М. Рички, А. П. Толочко, Б. А. Тимошука, И. П. Русановой, а, в последнее время, Л. П. Михайлины, С. В. Пивоварова, И. П. Возного, А. Л. Баженова и др.

Хозяйственное развитие региона в XII-XV ст. характеризуется явными знаками хозяйственного прогресса. В ходе раскопок обнаруживаются остатки тягловых орудий для обработки почвы, в частности, металлические части раннего плуга [12, с.103]. Находки наконечников раннего плуга свидетельствует о весьма важном процессе в хозяйстве. Происходил переход от земледелия рала к более эффективному плужному земледелию, основанному на плужном способе вспахивания грунта. Плуг позволял поднимать более плодородные, но тяжёлые почвы. Как следствие, должна была расширяться площадь пахотных земель, земледельческое население получало возможность переходить к более эффективному севооборотам (применительно к рассматриваемому историческому времени это выделение земли под пар, двуполье и трёхполье). В перспективе, основанное на использовании плуга и трёхпольного севооборота земледельческое хозяйство в природно-климатических условиях Среднего Придністров'я вело к росту средней урожайности до значений сам-3 – сам-5, и это означало, что экономика края в конечном итоге основывалась на устойчивом земледелии и могла обеспечивать стабильный рост численности населения. Действительно, анализ видового состава бурьянов, семена которых сохранились вместе с культурными растениями, свидетельствует об использовании паровой системы [10, с.73].

Широким был ряд выращиваемых культур. Палеоботанические материалы указывают на культивирование ржи, ячменя, овса, пшеницы (двозернянки и мягкой), проса, конопли, льна, гороха. Отмечается роль традиционных видов хозяйственной деятельности: собирательства, рыболовства, охоты, бортничества – применявшиеся глиняные грузила, крючки, блесны также находят в археологических раскопах.

Широкое развитие получило гончарство [4, с.110]. Данные обследований археологических памятников (Баламутовка Васильев, Верхние Шеровцы, Добриновцы, Недобоевцы, Перебыковцы, Черновка, Ломачинцы, Ленкивция) указывают на наличие кузнечных производств и производившуюся выплавку чёрных (на болотной руде) и цветных металлов [13, с.51]. Довольно сложные домны существовали и в относительно небольших городских поселениях [1, с.248].

Многочисленность и разнообразие находок металлургических изделий заставляют считать, что металлургическое и кузнечное ремесло региона было специализированным и обеспечивало хозяйственные потребности региона [5, с.185]. Свидетельством дальнейших сдвигов в металлургическом производстве являются изменения, фиксируемые в предметах военного снаряжения всадников. Во в. п. XIII-XIV ст. в обиход входят панцири “брони дощатые”, сфероконические и полусферические с полями шлемы [6, с.71].

Существование и развитие городов, строительство храмов и монастырей, оборонительных сооружений обеспечивало существование развитых ремёсел в области деревообработки, обработки камня, строительства, а также, ремёсел, направленных на удовлетворение зарождающегося потребительского спроса - лимарства, кожевничества, скорняжничества и ткачества [11, с.8].

Для экономики средневековья, как правило именно рост городов и увеличение численности неземледельческого населения являются движущей силой роста и предпосылкой прогрессивных изменений в хозяйстве. Неземледельческое население создавало спрос на продукты и обеспечивало процесс дальнейшего разделения труда.

О. Л. Баженов в своём исследовании даёт анализ динамики ранней средневековой урбанизации края. Им было предложено расширить границы региона Понизья за счёт включения в него территории правобережья между Верхним Прутом и Средним Днестром – таким образом, рассмотрению подвергался единый средневековый территориально-хозяйственный комплекс. В целом, заселение края и создание сети городищ и поселений предложено разделять на два этапа:

1-й, включающий IX – XI ст., охватывает дальнейшее заселение региона племенами тиверцев и уличей, и создание сети относительно небольших укрепленных поселений и сёл. В это время начинается строительство городищ, включённых в оборонительный контур укреплений, защищавший Киевскую державу на юго-западе – днестровскую укрепленную линию [2, с.31];

2-й, включающий XII – XIII вв., связан со временем вхождения Понизья в состав крупного регионального государственно-политического объединения, которым были Галичкое и Галицко-Волыньское княжества, в это время строительство городищ и городов становится массовым. Тогда же появляются и первые летописные упоминания про них – Ушицу (1144, 1159 pp.), Бакоту (1240 р.), Калос (1240 г.) [2, с.30]. Кроме упомянутых, археологические данные фиксируют существование ещё 34 городищ и 39-40 селищ [1, с.250]. По оценке О. Л. Баженова, на рубеже XII – XIII ст. численность жителей Понизья достигала 50 тыс. [3, с.141].

Второй этап можно уверенно ассоциировать с ростом плотности населения, формированием регионального рынка, увеличением объёмов местной и региональной торговли, увеличением доли городского населения, привлечением жителей к проектам фортификационного, храмового, дорожного строительства. Объёмы подобных работ, особенно фортификационных, что отражало специфику края, были весьма значительными. Например, сложная система обороны Ленковецкого городища на Пруте включала главный оборонительный вал, окружавший площадь диаметром 80 м, укрепленное поселение прикрывали заполненные водой концентрические рвы шириной до 13 м и глубиной до 3 м, которые окружали детинец со всех сторон. Глубина оборонительных полос вокруг Ленковецкого городища составляла 350 м [7, с.45].

Характерной особенностью экономического развития в период XII – XV ст. является рост торговли; эту тенденцию не смогли переломить бурные политические перемены, связанные с войнами княжества, а также татарской, литовской и польской экспансией. По данным археологии, практически каждое городище края характеризуется наличием привозных предметов, характер которых позволяет предположить наличие развивающейся местной, региональной, и дальней (трансграничной) торговли. Торговые коммуникации Среднего Поднестровья и Верхнего Прута включали водные пути по Днестру и Пруту и сухопутные пути на юг и юго-восток. Днестр и его притоки играли роль естественной транспортной инфраструктуры, преимуществом которой русины края активно пользовались, - города, обнаруженные городища, и поселения как правило расположены вблизи от водных артерий и имеют причалы [1, с.249].

Более детальная реконструкция структуры торговых путей, предпринятая Г.А. Козубовским на основе анализа монетных кладов XIV ст. показывает, что в период установления татарского владычества пути, проходящие через Побужье, связывали города Галиции и Подольи с золотоордынскими центрами в бассейнах Днестра и Буга. Благоприятный для развития торговли комплекс обстоятельств составляло сочетание разработки месторождений соли на землях Галиции и складывание в соседних странах устойчивой монетной системы, основанной на серебре.

Добывавшаяся на близлежащих землях Галиции соль, кроме употребления в пищу и для консервации продуктов, являлась необходимым компонентом целого ряда ремесленных производств – изготовления кож и кожаных изделий, фаянсовой посуды и проч. Соль же использовалась и в технологическом процессе выплавки серебра [8, с.77]. Прилив монетарного серебра из Восточной Европы (пражский грош) создавал возможности для активного роста торгового обмена. Для Западной Руси это означало настоящую экономическую революцию – переход от безмонетного рыночного обмена к регулярным универсальным расчётам в звонкой монете [9, с.59].

В XIV ст. в регионе Поднестровья обнаруживаются отдельные находки и пражских грошей и золотоордынских монет [8, с.76]. Альтернативная к пражскому грошу монетная система Золотой Орды уже в середине XIV ст. терпит крах из-за стремления ханского двора навязать завышенный обменный курс медной денежной единицы (пуло) относительно серебряной (дирхама). В регионе Галиции и Подольи имела хождение и серебряная и медная монета галицкой чеканки (грошик – медный денарий), однако её весовые пропорции отражали рыночные соотношения цен металлов; что не подрывало расширявшееся монетное обращение [9, с.58].

Новая конфигурация международных отношений в регионе, сложившаяся в XIV - XV ст. способствовала дальнейшему росту значения Днестровского торгового пути, связывавшего Польшу, Галицию с юго-западными землями Золотой Орды и генуэзскими владениями в Крыму.

Таким образом, следует в XII – XV ст. следует констатировать динамизм хозяйственного развития края, находившийся в кажущемся противоречии с общей политической нестабильностью. Наблюдались как минимум три революционных процесса в экономике: переход к плужному земледелию с регулярными севооборотами, урбанизация и становление монетно-денежного обращения. Первый из них можно рассматривать как внутренний фактор хозяйственной динамики. Однако, специфика географического положения региона, обуславливавшая необходимость относительно широкого фортификационного строительства и вовлечённость в транс-региональные торговые связи делала внешние факторы экономической трансформации не менее важными.

Источники и литература

1. Баженов О. Л. Вплив торгівлі на формування міст в Середньому Подністров'ї (IX-XIII ст.) / О. Л. Баженов // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура за нагоди 70-річчя. 2000. С. 248-251.
2. Баженов О. Л. Кам'янець і Кам'янецьчина на Пониззі у XII-XIII ст. / О. Л. Баженов // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. 2004. С. 30-34.
3. Баженов О. Л. Щодо формування території Пониззя в IX-XIII ст. / О. Л. Баженов // Матеріали XI Подільської історико-красназничої конференції. 2004. С. 134-144.
4. Возний І. П. Гончарна справа та кухонні горщики сільського населення на території між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром у X – першій половині XIII ст. / І. П. Возний // Питання історії України. 2010. Т. Т. 13. С. 108-116.
5. Возний І. П. Залізобробне ремесло та вироби з чорного металу за матеріалами відкритих поселень X – XIV ст. на території між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром / І. П. Возний // Питання історії України. 2011. Т. Т. 14. С. 183-189.
6. Возний І. П. Військовий обладунок і спорядження вершника X-XIV ст. на території між Верхнім Сиретом і Середнім Дністром / І. П. Возний and A. В. Федорук // Археологія. 2012. – № № 4. С. 62-73.
7. Возний І. П. Классификация городищ X—XIV вв. в междуречье Верхнего Сирета и Среднего Днестра по топографии и планировке оборонительных сооружений / И. П. Возный // Stratum plus. 2010. – № № 6. С. 41-57.
8. Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. / Г. А. Козубовський // Археологія. 2012. – № № 3. С. 75-82.

9. Крыжановский А. Обстоятельства львовской чеканки монет в XIII-XIV вв. / А. Крыжановский // Банкаўські веснік. 2012. – № № 7 (552). С. 57-63.
10. Пивоваров С. В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 р. / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 36. наук. пр. 2004. Т. Т.1 (17). С. 70-80.
11. Пивоваров С. В. Економічний розвиток давньоруського населення Буковини / С. В. Пивоваров // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2005. Т. Вип. 5. С. 3-10.
12. Пивоваров С. В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії. археології й етнології. 2003. Т. Т.2 (16). С. 97-109.
13. Пивоваров С. В. Розвиток ремесел у давньоруського населення Буковини / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії. археології й етнології. 2004. Т. Т.2 (18). С.48-57.
14. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук: Київ, Наукова думка, 1982, 206 с.

УДК:930.22:35.077.1[94.355](477.64)“1734/1775”

I. Сняк

РІЗНОВИДИ ЗАСВІДЧУВАЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В ДІЛОВОДСТВІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ

В статті охарактеризовано різновиди засвідчуваної документації Коша Війська Запорозького Низового на завершальному етапі існування Війська Запорозького Низового. Аналізуються особливості продукування даних документів, їхня класифікація та інформативний потенціал.

Ключові слова: Військо Запорозьке Низове, діловодство, атестат, паспорт, білет, інструмент, розписка, підписка, довідка, свідоцтво, ухвала, вічна пам'ятка, печатка.

The article describes types of documentation attesting cat Zaporozhian Host in the final stage of the Zaporozhian Cossak's. Specific features of the production of these documents, their classification and informative potential.

Key words: Zaporozhian Host, paperwork, certificate, passport, ticket, tools, receipt, subscription, certificate, certificate, order or vinechna memo, press.

Діловодний аспект діяльності запорозького козацтва в добу Нової Січі, по-суті перебуває на маргінесі історичних зацікавлень в сучасній українській історіографічній традиції. Заявленої проблематики більш детально торкався автор цієї публікації в контексті висвітлення видової структури ділової документації Коша [16] та окремо паспортизації населення Вольностей [17]. З-поміж інших, варто виділити роботу Н.Ченцової присвячену атестатам [40]. Опосередковано, до проблеми висвітлення засвідчуваної документації запорожців зверталися А.Скальковський [19], В.Панашенко [14], М.Слабченко [20], І.Лиман [12], С.Андрєєва [2]. Прикметно, що ці історики в ході дослідження тих чи інших питань торкалися лише тієї частини інформації заявленої теми, яка перебувала на поверхні, а саме паспортизації запорожців, як засобу боротьби з гайдамацтвом. Як виняток можна вважати лише роботу С.Андрєєвої, яка в ході дослідження Слідчих комісій між запорожцями та татарами, побіжно торкнулася укладанню інструментів [2, с. 15]. Натомість цілісної роботи по засвідчувальній документації низовиків до цього часу ще немає. Тому метою даної роботи є охарактеризувати різновиди засвідчуваної документації Коша на останньому рубежі свого існування, особливості їхнього продукування, класифікації та інформативного потенціалу.

Чи не найбільш строкатою в діловодстві Війська Запорозького Низового є засвідчувальна документація. До неї зараховують такі різновиди документів, як атестати, паспорти, подорожні, свідоцтва, білети, інструменти, розписки, підписки, відписки, квитанції, довідки, ухвали, вічні пам'ятки та печатки.

Атестатами на Запорозжі в часи Нової Січі, називалися документи засвідчувано-рекомендаційного характеру, які видавалися козакам по завершенні служби у Війську Запорозькому Низовому. Як слушно зауважила Н. Ченцова, майже всі атестати коротко інформують про походження, початок служби у Війську, кар'єру, рік звільнення з лав запорозьких лицарів та причину завершення служби [40, с. 139].

Даний різновид документації видався не лише запорозьким козакам, а й некозацьким спільнотам (вищим імперським урядовим і військовим чинам, вченим, польським гетьманам і урядовцям). У зв'язку з чим атестати можна поділити на два види згідно того, хто отримував зазначений документ: *козацькі* і *некозацькі*.

Козацькі атестати, як видно з їхньої назви, видавалися запорозьким козакам по завершенні їхньої служби у лавах Війська Запорозького Низового. У свою чергу козацький підвид можемо поділити ще на дві складові: *власне атестати* та *прохальні атестати*. Перші побутували у діловодстві Коша наприкінці 40-х – середині 50-х рр. XVIII ст. Особливістю цих документів є те, що вони за своїм інформативним наповненням та формуляром по-суті являються своєрідною довідкою про службу того чи іншого козака на Запорозжі (рік вступу, особливості служби – участь у військових діях, розвідці, комісіях тощо, у окремих випадках походження, родинне коло). Такими, зокрема, є атестати козака Нижчебілківського куреня Кузьми Мишури [5, с. 453], товариша Поповичівського куреня Дениса Гуржія [5, с. 439] та ін. Ці документи були першими атестатами у діловодстві Запорозької Січі.

З середини – другої половини 50-х рр. основна частина формуляру атестатів видозмінюється. На зміну власне атестатам приходять прохальні атестати. Описова клаузула цих документів (partatio) доповнюється розпорядчою (despositio). У цій документації загалом відображена та ж сама інформація, що і у власне атестатах. Однак у розпорядчій частині висловлено прохання до генеральної військової, слобідської або полкової старшини працевлаштувати того чи іншого козака на Гетьманщині. Тобто, коли власне атестати по своїй суті представляють собою довідку про службу на Запорозжі, прохальні швидше нагадують рекомендацію. Це свідчить про те, що запорозька старшина турбувалася про подальшу долю своїх колишніх службовців і прагнула їх забезпечити роботою. Такими документами є зокрема атестати козаків Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р. [5, с. 458], Леонтія Синьогуба за 30 жовтня цього ж року [5, с. 460], Дем'яна Перехриста від 27 травня 1758 р. [5, с. 461].

Некозацькі атестати, як вже зазначалося, видавалися Кошем тим особам, які не перебували у складі товариства Війська Запорозького Низового. Як і козацькі, некозацькі атестати також поділяються на два підвиди: *атестати за заслуги перед Військом* та *атестати про зарахування до Війська*. За заслуги перед Військом атестати отримували та частина осіб, які не були запорожцями, але котрі якимось чином допомагали Кошеві. Такі документи отримали перекладачі Колегії закордонних справ як Ілля Муратов, Василь Рубан, які з 1754 р. перебували в Микитиному, за письмовий переклад татарської документації адресованої з Криму в Кіш [5, с. 504 – 505]. Крім них таким же атестатом був наділений лікар Тамбовського полку Христофор Фігнер [5, с. 506 – 508].

Атестатами про зарахування до Війська номінувалася та частина некозацьких представників, яка номінально бажала буди зарахована до числа запорозького товариства. На відміну від атестатів про заслуги, які надавалися нижчим службовим чинам, цю складову документації, як вірно підмітила Н. Ченцова, отримували військові, придворні й цивільні чиновники Російської імперії [40, с. 142]. Цьому сприяв ореол романтики життя запорозького козацтва серед тогочасної владної еліти, яка бажала хоч номінально перебувати у лавах сміливих лицарів. З російської цивільної і військової адміністрації такі атестати зокрема отримали київський